Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN(o): 2581-6241
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 9.134
Volume - 9, Issue - 9, September - 2026
શિક્ષણ સંશોધન

DOIs:10.2018/SS/202609011 --:-- Research Paper / Article / Review

ટી. એસ. એલિયટની કવિતાઓમાં જોવા મળતી ભારતીયતા : તત્વચિંતકાત્મક અભ્યાસ

ડો.મહેશપ્રસાદ ત્રિવેદી

Email - mptrivedi74@gmail.com

સારાંશ: વીસમી સદીના અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ટી. એસ. એલિયટનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. આધુનિકતાવાદી કવિ તરીકે એલિયટે આધુનિક માનવીના આધ્યાત્મિક સંકટ, સાંસ્કૃતિક વિખંડન, અસ્તિત્વની નિરર્થકતા અને નૈતિક મૂલ્યોના પતનને પોતાની કવિતાઓમાં અસરકારક રીતે રજૂ કર્યા છે. જોકે તેમની કાવ્યદૃષ્ટિ માત્ર પશ્ચિમી સાહિત્ય અને ખ્રિસ્તી વિચારધારા સુધી સીમિત નથી. ભારતીય ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા ભારતીય તત્વચિંતનનો પણ તેમની કાવ્યસર્જના પર નોંધપાત્ર પ્રભાવ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને *The Waste Land* અને *Four Quartets*માં ભારતીય આધ્યાત્મિક વિચારના સ્પષ્ટ તથા પરોક્ષ સંદર્ભો જોવા મળે છે. *The Waste Land*ના અંતે આવતાં "Datta. Dayadhvam. Damyata." અને "Shantih Shantih Shantih" જેવા સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગો ઉપનિષદિક પરંપરાનો સીધો સંકેત આપે છે. બીજી તરફ *Four Quartets*માં સમય, શાશ્વતતા, આત્મજ્ઞાન, ત્યાગ, સ્થિરતા અને આધ્યાત્મિક શાંતિ જેવા વિચારો ભારતીય દર્શન સાથે સંવાદ સ્થાપે છે. આ સંશોધનપત્રનો હેતુ એલિયટની પસંદગીની કવિતાઓમાં રહેલી ભારતીયતાનું તત્વચિંતનાત્મક તથા તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવાનો છે. અભ્યાસ દર્શાવે છે કે એલિયટે ભારતીય વિચારધારાને માત્ર ઉદ્ધરણરૂપે સ્વીકારી નથી, પરંતુ તેને આધુનિક પશ્ચિમી માનવીના આધ્યાત્મિક સંકટના સંદર્ભમાં સર્જનાત્મક રીતે પુનઃઅર્થઘટિત કરી છે.

મુખ્ય શબ્દો: ટી. એસ. એલિયટ, ભારતીયતા, ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા, *The Waste Land*, *Four Quartets*, આધ્યાત્મિકતા, શાંતિ, આધુનિકતાવાદ.

1. ભૂમિકા

ટી. એસ. એલિયટ આધુનિક અંગ્રેજી કવિતાના એવા કવિ છે જેમણે વીસમી સદીના માનવીના આંતરિક સંઘર્ષને નવી કાવ્યભાષા આપી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીનું યુરોપીયન સમાજ સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક સંકટમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હતું. પરંપરાગત મૂલ્યો નબળા પડતા હતા અને વૈજ્ઞાનિક તથા ભૌતિક પ્રગતિની વચ્ચે માનવી આંતરિક રીતે એકલવાયો અને અશાંત બનતો હતો. એલિયટની કવિતાઓમાં આ આધ્યાત્મિક શૂન્યતા અને અર્થની શોધ મુખ્ય વિષય બની રહે છે.

એલિયટની વિશેષતા એ છે કે તેમણે આ આધુનિક સંકટને સમજવા માટે માત્ર પશ્ચિમી પરંપરાનો આશ્રય લીધો નથી. ભારતીય ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા જેવા ગ્રંથોના અભ્યાસે તેમની વિચારદૃષ્ટિને વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્ય આપ્યો. હાર્વર્ડ

યુનિવર્સિટીમાં એલિયટે સંસ્કૃત અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસની અસર તેમની કવિતાઓમાં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે (Ackroyd, 1984).

એલિયટની કવિતામાં ભારતીયતા સમજતી વખતે માત્ર સંસ્કૃત શબ્દો અથવા ભારતીય ગ્રંથોના ઉલ્લેખો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પૂરતું નથી. આત્મસંયમ, દયા, દાન, વૈરાગ્ય, આધ્યાત્મિક શાંતિ, સમય અને શાશ્વતતાનો સંબંધ તથા આત્મસાક્ષાત્કાર જેવા વિચારો પણ ભારતીય તત્ત્વચિંતન સાથે તેમનો સંબંધ સ્થાપે છે.

2. સંશોધન સમસ્યા

ટી. એસ. એલિયટની કવિતાઓ પર થયેલા અભ્યાસોમાં તેમની આધુનિકતાવાદી કાવ્યદૃષ્ટિ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, પશ્ચિમી સાહિત્યિક પરંપરા અને સાંસ્કૃતિક સંકટ અંગે વ્યાપક ચર્ચા જોવા મળે છે. પરંતુ તેમની કવિતામાં રહેલી ભારતીય તત્ત્વચિંતનાત્મક સંવેદનાને ગુજરાતી સાહિત્યિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશ્લેષિત કરવાની જરૂરિયાત અનુભવાય છે. તેથી આ અભ્યાસમાં એલિયટની કવિતાઓમાં રહેલા ભારતીય વિચારતત્ત્વોને ઓળખીને તેમના કાવ્યાત્મક અર્થનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

3. સંશોધનના હેતુઓ

આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ટી. એસ. એલિયટની કવિતાઓમાં રહેલી ભારતીય તત્ત્વચિંતનાત્મક સંવેદનાનું અધ્યયન કરવાનો છે.

આ સાથે *The Waste Land*માં ઉપનિષદિક વિચારધારાના પ્રભાવનું વિશ્લેષણ કરવું, *Four Quartets*માં સમય અને શાશ્વતતા જેવા વિચારોને ભારતીય દર્શનના સંદર્ભમાં સમજવા, ભગવદ્ગીતાના કર્મ અને ત્યાગના વિચારો સાથે એલિયટની કાવ્યદૃષ્ટિનું સામ્ય તપાસવું તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિચારપરંપરાઓ વચ્ચે એલિયટે રચેલા સંવાદને સમજવો એ પણ આ અભ્યાસના હેતુઓ છે.

4. સંશોધન પ્રશ્નો

- એલિયટની કવિતાઓમાં ભારતીય તત્ત્વચિંતન કયા સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે?
- *The Waste Land*માં ઉપનિષદિક વિચારોનો કાવ્યાત્મક ઉપયોગ કયા સંદર્ભમાં થયો છે?
- "Datta, Dayadhvam, Damyata" અને "Shantih" જેવા સંસ્કૃત શબ્દો આધુનિક માનવીના સંકટ સાથે કેવી રીતે જોડાય છે?
- *Four Quartets*માં સમય, શાશ્વતતા અને આધ્યાત્મિક શાંતિ જેવા વિચારો ભારતીય દર્શન સાથે કેટલા અંશે સંવાદ સ્થાપે છે?

5. સંશોધન પદ્ધતિ

આ સંશોધન ગુણાત્મક, વિશ્લેષણાત્મક અને તુલનાત્મક પદ્ધતિ પર આધારિત છે. ટી. એસ. એલિયટની *The Waste Land* અને *Four Quartets* જેવી કૃતિઓને પ્રાથમિક સ્રોત તરીકે લેવામાં આવી છે. ઉપનિષદો તથા *ભગવદ્ગીતા* જેવા

ભારતીય તત્ત્વચિંતનના ગ્રંથોને ભારતીય સંદર્ભના મૂળભૂત સ્રોત તરીકે ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા છે. એલિયટના જીવન, સાહિત્ય અને વિચારધારા અંગેના પ્રમાણભૂત વિવેચનાત્મક ગ્રંથોનો ગૌણ સ્રોત તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

6. સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા

ટી. એસ. એલિયટના સાહિત્ય અંગે થયેલા વિવેચનાત્મક અભ્યાસોમાં તેમની કવિતાની આંતરસાંસ્કૃતિક પ્રકૃતિ પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. Helen Gardnerએ એલિયટની કાવ્યકળામાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પરિમાણોને મહત્ત્વ આપ્યું છે (Gardner, 1949). Hugh Kennerએ એલિયટની કવિતામાં રહેલી વિવિધ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓના સંકલન પર પ્રકાશ પાડ્યો છે (Kenner, 1965).

Peter Ackroydના જીવનચરિત્રમાં એલિયટના હાર્વર્ડકાળ દરમિયાન સંસ્કૃત અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સાથેના તેમના સંપર્ક અંગે માહિતી મળે છે (Ackroyd, 1984). ભારતીય દર્શનના સંદર્ભમાં Radhakrishnan દ્વારા સંપાદિત અને અનુવાદિત ઉપનિષદો તથા *ભગવદ્ગીતા* એલિયટની કવિતામાં આવતા ભારતીય સંદર્ભોને સમજવા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ આધાર પૂરો પાડે છે (Radhakrishnan, 1948a, 1948b).

આ અભ્યાસ અગાઉના વિવેચનને આધારે એલિયટની ભારતીયતાને માત્ર “પ્રભાવ” તરીકે નહીં પરંતુ ભારતીય અને પશ્ચિમી વિચારધારાઓ વચ્ચેના સર્જનાત્મક સંવાદ તરીકે જોવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ટી. એસ. એલિયટ અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન

એલિયટનો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સાથેનો પરિચય તેમના શૈક્ષણિક જીવન દરમિયાન થયો હતો. સંસ્કૃત અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસે તેમને ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા સાથે પરિચિત કર્યા. ભારતીય દર્શનમાં આત્મજ્ઞાન, કર્મ, સંયમ, ત્યાગ અને મુક્તિ જેવા વિચારો કેન્દ્રસ્થાને છે. એલિયટની કવિતામાં પણ આધુનિક જીવનની બાહ્ય સફળતા છતાં રહેલી આંતરિક ખાલીપો અને આધ્યાત્મિક સત્યની શોધ જોવા મળે છે. તેથી ભારતીય દર્શન તેમની કવિતામાં કોઈ બાહ્ય સાંસ્કૃતિક અલંકાર તરીકે નહીં, પરંતુ માનવ અસ્તિત્વના પ્રશ્નો સાથે જોડાયેલા વિચારસ્રોત તરીકે પ્રગટ થાય છે.

*The Waste Land*માં ઉપનિષદિક ભારતીયતા

1922માં પ્રકાશિત થયેલી *The Waste Land* આધુનિકતાવાદી કવિતાની સૌથી ચર્ચિત કૃતિઓમાંની એક છે. કવિતામાં યુદ્ધોત્તર પશ્ચિમી સમાજને આધ્યાત્મિક રીતે વેરાન અને વિખંડિત વિશ્વ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. કવિતાના અંતિમ વિભાગ “What the Thunder Said”માં ભારતીય ઉપનિષદિક વિચારધારાનો સ્પષ્ટ પ્રવેશ થાય છે.

કવિતાના અંતે એલિયટ લખે છે:

“Datta. Dayadhvam. Damyata.”

(Eliot, 1922)

ISSN(o): 2581-6241
Impact Factor: 9.134

આ ત્રણેય શબ્દો *Brihadaranyaka Upanishad* ના " दा " ઉપદેશ સાથે સંબંધિત છે. ઉપનિષદમાં પ્રજાપતિ દ્વારા દેવો, મનુષ્યો અને અસુરોને "દ"ના અલગ અર્થો દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે. ભારતીય પરંપરામાં આ વિચારને દમન અથવા સંયમ, દાન અને દયા સાથે જોડવામાં આવે છે (Radhakrishnan, 1948a).

એલિયટે આ ઉપનિષદિક વિચારને આધુનિક પશ્ચિમી સમાજની પરિસ્થિતિ સાથે જોડ્યો છે. *The Waste Land*માં જોવા મળતી ભૌતિકતા, વિખંડન અને આધ્યાત્મિક અશાંતિની સામે "Datta, Dayadhvam, Damyata" ત્રણ આધ્યાત્મિક સંકેતો તરીકે ઊભાં રહે છે.

"Datta" : દાન અને આત્મકેન્દ્રિતતાનો ત્યાગ

"Datta"નો મૂળ અર્થ આપવું અથવા દાન કરવું છે. ભારતીય વિચારધારામાં દાન માત્ર સંપત્તિ આપવાની ક્રિયા નથી; તેમાં સ્વાર્થ અને અહંકારથી ઉપર ઊઠવાનો અર્થ પણ સમાયેલો છે.

એલિયટના આધુનિક માનવીમાં જોવા મળતી આત્મકેન્દ્રિતતા અને સંબંધવિહીનતાની સામે "Datta" માનવીય ઉદારતાનું પ્રતીક બને છે. આ રીતે ઉપનિષદિક શબ્દ આધુનિક માનવીના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પુનઃનિર્માણ સાથે જોડાય છે.

"Dayadhvam" : કરુણાનો વિચાર

"Dayadhvam" દયા અથવા કરુણા સાથે સંકળાયેલો છે. *The Waste Land*માં માનવીય સંબંધોમાં રહેલી ખાલીપો અને એકલતા વારંવાર પ્રગટ થાય છે. આવા વિશ્વમાં કરુણા માનવતાના પુનઃસ્થાપન માટે આવશ્યક બને છે.

ભારતીય દર્શનમાં દયા માત્ર ભાવનાત્મક ગુણ નથી; તે અન્ય જીવ સાથેના સંબંધની નૈતિક સમજણ પણ છે. એલિયટના સંદર્ભમાં "Dayadhvam" આધુનિક માનવીને પોતાની અંદરની સીમાઓથી બહાર આવવાનો સંકેત આપે છે.

"Damyata" : આત્મસંયમ

"Damyata"નો અર્થ સંયમ અથવા આત્મનિયંત્રણ છે. ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં મન અને ઇન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે જરૂરી માનવામાં આવે છે.

*The Waste Land*ના સંદર્ભમાં આ વિચાર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બને છે, કારણ કે કવિતામાં ઇચ્છાઓ, ભૌતિકતા અને અસંતોષથી ઘેરાયેલું જીવન જોવા મળે છે. "Damyata" આ અવ્યવસ્થાની સામે આત્મસંયમનો માર્ગ સૂચવે છે.

"Shantih Shantih Shantih" : આધ્યાત્મિક સમાપન

*The Waste Land*ના અંતે એલિયટ લખે છે:

"Shantih shantih shantih"

(Eliot, 1922)

"શાંતિ" ભારતીય ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરામાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ શબ્દ છે. ઉપનિષદિક અને વૈદિક પરંપરામાં "શાંતિ"નો ઉચ્ચાર ઘણી વાર આધ્યાત્મિક પ્રાર્થનાના અંતે થાય છે. કવિતાની શરૂઆતથી અંત સુધી આધુનિક વિશ્વમાં વ્યાપેલા ભય, વિખંડન અને આધ્યાત્મિક શૂન્યતાનું ચિત્રણ થાય છે. તેના અંતે ત્રણ વખત "Shantih"નું પુનરાવર્તન એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાની ઝંખના વ્યક્ત કરે છે. અહીં એલિયટ ભારતીય શબ્દને પોતાના આધુનિકતાવાદી સંદર્ભમાં નવી કાવ્યાત્મક અર્થછટા આપે છે.

7. ભગવદ્ગીતા અને એલિયટની કાવ્યદૃષ્ટિ

ભારતીય તત્ત્વચિંતનના સંદર્ભમાં ભગવદ્ગીતા કર્મ, કર્તવ્ય, આસક્તિનો ત્યાગ અને આત્મજ્ઞાન જેવા વિચારોને વિશેષ મહત્વ આપે છે. ગીતા મનુષ્યને કર્મ કરવા પ્રેરિત કરે છે, પરંતુ કર્મના પરિણામ પ્રત્યેની આસક્તિથી મુક્ત રહેવાની દિશા પણ દર્શાવે છે (Radhakrishnan, 1948b).

એલિયટની કવિતામાં પણ માનવીની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અને આંતરિક શાંતિ વચ્ચેનો તણાવ જોવા મળે છે. તેમની કાવ્યદૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ બાહ્ય સફળતા કરતાં આંતરિક પરિવર્તન સાથે વધારે સંબંધિત છે.

આ સંદર્ભમાં એલિયટ અને ગીતા વચ્ચે સીધી સમાનતા સ્થાપિત કરવાને બદલે બંનેમાં જોવા મળતા "આસક્તિથી મુક્તિ" અને "આંતરિક સત્યની શોધ" જેવા વિચારો વચ્ચેનો સંવાદ સમજવો વધુ યોગ્ય છે.

*Four Quartets*માં ભારતીય તત્ત્વચિંતન

Four Quartets એલિયટની પરિપક્વ આધ્યાત્મિક કાવ્યદૃષ્ટિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેમાં સમય, શાશ્વતતા, સ્મૃતિ, મૃત્યુ, આધ્યાત્મિક અનુભવ અને માનવજાતના અંતિમ અર્થ અંગેનું ઊંડું ચિંતન જોવા મળે છે.

કૃતિની શરૂઆતમાં એલિયટ લખે છે:

"Time present and time past
Are both perhaps present in time future,
And time future contained in time past."

(Eliot, 1943)

સમયના આ ચિંતનમાં ભારતીય દર્શન સાથે એક રસપ્રદ તુલનાત્મક સંવાદ સ્થાપિત થઈ શકે છે. ભારતીય ઉપનિષદિક વિચારધારામાં પરમ સત્ય સમય અને પરિવર્તનથી પર માનવામાં આવે છે. એલિયટ પણ સમયની ગતિની પાછળ રહેલી શાશ્વતતાની શોધ કરે છે.

સ્થિરતા, ધ્યાન અને આત્મસાક્ષાત્કાર

ભારતીય યોગ અને ધ્યાનપરંપરામાં મનની ચંચળતાને શાંત કરીને આંતરિક સત્ય તરફ આગળ વધવાનો વિચાર જોવા મળે છે. *Four Quartets*માં પણ બાહ્ય ગતિની વચ્ચે આંતરિક સ્થિરતાની શોધ થાય છે.

એલિયટની કવિતામાં આધ્યાત્મિક અનુભવ કોઈ બાહ્ય વિજય તરીકે નહીં પરંતુ આંતરિક પરિવર્તન તરીકે પ્રગટ થાય છે. આ દૃષ્ટિ ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરાના આત્મજ્ઞાન અને આંતરિક શાંતિના વિચારો સાથે તુલનાત્મક રીતે જોડાઈ શકે છે.

ત્યાગ અને વૈરાગ્ય

ભારતીય દર્શનમાં વૈરાગ્યનો અર્થ જીવનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નહીં પરંતુ આસક્તિમાંથી મુક્તિ એવો પણ થાય છે. માનવી પોતાની ઇચ્છાઓ, અહંકાર અને ભૌતિક બંધનોને પાર કરીને આધ્યાત્મિક સત્ય તરફ આગળ વધે છે.

એલિયટની કવિતામાં પણ ભૌતિક જીવનના અતિરેકથી ઉપર ઊઠીને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો તરફ વળવાની ઝંખના જોવા મળે છે. ખાસ કરીને *Four Quartets*માં આ વિચાર પરિપક્વ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સર્જનાત્મક સંવાદ

એલિયટની કવિતાની સૌથી નોંધપાત્ર વિશેષતાઓમાંની એક તેમની આંતરસાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ છે. તેમની કવિતામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ, ગ્રીક-રોમન પરંપરા, યુરોપીયન સાહિત્ય અને ભારતીય તત્ત્વચિંતન એક જ કાવ્યવિશ્વમાં સાથે આવે છે.

*The Waste Land*માં ઉપનિષદિક વિચારને પશ્ચિમી આધુનિકતાના આધ્યાત્મિક સંકટની વચ્ચે મૂકવાથી એલિયટ એક વિશાળ સાંસ્કૃતિક સંવાદ ઊભો કરે છે. ભારતીય વિચાર તેમની પાસે પશ્ચિમી પરંપરાનો વિકલ્પ માત્ર નથી; તે આધુનિક માનવીના અસ્તિત્વસંકટને સમજવા માટેનું એક વધારાનું દાર્શનિક પરિમાણ છે.

આથી એલિયટની કવિતામાં ભારતીયતા "ભારતીય વિચારની નકલ" નથી. તે ભારતીય તત્ત્વચિંતનનું સર્જનાત્મક પુનઃપ્રસંગીકરણ છે.

8. નિષ્કર્ષ

ટી. એસ. એલિયટની કવિતાઓમાં ભારતીયતા બહુપરિમાણીય સ્વરૂપ ધરાવે છે. એક તરફ *The Waste Land*માં ઉપનિષદમાંથી સીધા લેવામાં આવેલા "Datta, Dayadhvam, Damyata" અને "Shantih" જેવા શબ્દો ભારતીય પરંપરાનો સ્પષ્ટ સંકેત આપે છે; બીજી તરફ *Four Quartets*માં સમય, શાશ્વતતા, આંતરિક શાંતિ, ત્યાગ અને આધ્યાત્મિક અનુભવ જેવા વિષયો ભારતીય તત્ત્વચિંતન સાથે સંવાદ સ્થાપે છે.

એલિયટે ભારતીય વિચારધારાને માત્ર વિદેશી અથવા પ્રાચીન જ્ઞાન તરીકે રજૂ કરી નથી. તેમણે તેને આધુનિક પશ્ચિમી સમાજના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સંકટ સાથે જોડીને નવા સંદર્ભમાં અર્થપૂર્ણ બનાવી છે. "દાન", "દયા" અને "સંયમ" જેવા ઉપનિષદિક મૂલ્યો આધુનિક માનવીના સ્વાર્થ, વિખંડન અને અસંયમ સામે વૈકલ્પિક આધ્યાત્મિક માર્ગ સૂચવે છે.

એલિયટની કવિતામાં ભારતીયતા તેથી માત્ર સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગ કે ભારતીય ગ્રંથોના ઉલ્લેખ પૂરતી મર્યાદિત નથી. તે માનવીના આંતરિક પરિવર્તન, આત્મસંયમ, આસક્તિમાંથી મુક્તિ અને શાંતિની શોધ સાથે સંકળાયેલી છે. આ દૃષ્ટિએ એલિયટની કવિતા પૂર્વ અને પશ્ચિમની જ્ઞાનપરંપરાઓ વચ્ચેના સર્જનાત્મક સંવાદનું નોંધપાત્ર ઉદાહરણ બની રહે છે.

સંદર્ભ :

1. Ackroyd, P. (1984). *T. S. Eliot*. Abacus.
2. Eliot, T. S. (1922). *The Waste Land*. Boni & Liveright.
3. Eliot, T. S. (1943). *Four Quartets*. Faber and Faber.
4. Eliot, T. S. (1934). *Selected Essays*. Faber and Faber.
5. Eliot, T. S. (1962). *On poetry and poets*. Faber and Faber.
6. Gardner, H. (1949). *The art of T. S. Eliot*. Faber and Faber.
7. Kenner, H. (1965). *The invisible poet: T. S. Eliot*. Harcourt, Brace & World.
8. Radhakrishnan, S. (Trans.). (1948a). *The Principal Upanishads*. George Allen & Unwin.
9. Radhakrishnan, S. (Trans.). (1948b). *The Bhagavadgita*. George Allen & Unwin.
10. Upanishads. *Brihadaranyaka Upanishad*, 5.2.1–5.2.3.